RESTORATIV YONDASHUV ASOSIDA TENGDOSHLAR O‘RTASIDAGI ZO‘RAVONLIK PROFILAKTIKASIGA YO‘NALTIRILGAN RAQAMLI KONTENTLAR VA IJTIMOIY-PEDAGOGIK MUHITNI TAKOMILLASHTIRISH

Jumabayev Amir Darmenbay uli
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti katta ilmiy xodimi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23523399

Annotatsiya. *Maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablarida tengdoshlar o‘rtasidagi zo‘ravonlik (bulling va kiberbulling) profilaktikasida raqamli tarbiyaviy kontentlardan foydalanishning nazariy-metodologik asoslari restorativ yondashuv nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Xalqaro tajriba va standartlar o‘rganilib, restorativ tamoyillarni raqamli kontentga ko‘chirishning pedagogik, psixologik va axborot-texnologik talablari asoslangan. Raqamli kontentlarni maktab ijtimoiy-pedagogik muhitiga profilaktikaning uch darajasida integratsiya qilish mexanizmi, ularning ta’sirini baholash indikatorlari hamda axborot xavfsizligi va mediamadaniyatni ta’minlash yo‘nalishlari taklif etilgan.*
Kalit so‘zlar: *restorativ yondashuv, tengdoshlar o‘rtasidagi zo‘ravonlik, bulling, kiberbulling, raqamli tarbiyaviy kontent, ijtimoiy-pedagogik muhit, mediamadaniyat.*
Аннотация. *В статье с позиций восстановительного подхода анализируются теоретико-методологические основы использования цифрового воспитательного контента в профилактике насилия среди сверстников (буллинга и кибербуллинга) в общеобразовательных школах. Рассмотрены международный опыт и стандарты, обоснованы педагогические, психологические и информационно-технологические требования к переносу восстановительных принципов в цифровой контент. Предложены механизм интеграции цифрового контента в социально-педагогическую среду школы на трёх уровнях профилактики, индикаторы оценки его влияния, а также направления обеспечения информационной безопасности и медиакультуры.*
Ключевые слова: *восстановительный подход, насилие среди сверстников, буллинг, кибербуллинг, цифровой воспитательный контент, социально-педагогическая среда, медиакультура.*
Abstract. *The article analyses, from the perspective of the restorative approach, the theoretical and methodological foundations for using digital upbringing content to prevent peer violence (bullying and cyberbullying) in general secondary schools. International experience and frameworks are reviewed, and the pedagogical, psychological and information-technology requirements for translating restorative principles into digital content are substantiated. A mechanism for integrating digital content into the school’s socio-pedagogical environment at three levels of prevention, indicators for assessing its impact, and directions for ensuring information security and media culture are proposed.*
Keywords: *restorative approach, peer violence, bullying, cyberbullying, digital upbringing content, socio-pedagogical environment, media culture.*

Maktab bolaning bilim oladigan joyigina emas, balki u ijtimoiy munosabatlarni o‘rganadigan, o‘zini jamoaning bir qismi sifatida his qiladigan muhitdir. Bu muhit xavfsiz bo‘lmasa, ta’lim ham, tarbiya ham o‘z maqsadiga erisha olmaydi. YUNESKO ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘yicha o‘quvchilarning qariyb uchdan bir qismi so‘nggi bir oy ichida tengdoshlari tomonidan tazyiqqa uchragan [11].

Bulling oqibatlari faqat jabrlanuvchi bilan cheklanmaydi: u o‘zlashtirishning pasayishi, maktabdan begonalashish, xavotir va depressiya, keyinchalik esa zo‘ravonlikni me’yor sifatida qabul qilish kabi uzoq muddatli muammolarni keltirib chiqaradi.

Raqamli texnologiyalar bu muammoga yangi o‘lcham qo‘shdi. Bir tomondan, tazyiq maktab devoridan chiqib, ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlarga ko‘chdi: kiberbulling kecha-kunduz davom etishi, anonim bo‘lishi va bir zumda keng auditoriyaga yetib borishi mumkin. Ikkinchi tomondan, aynan raqamli vositalar zo‘ravonlik profilaktikasining kuchli resursiga aylanishi mumkin: interaktiv ssenariylar, raqamli hikoyalar, qisqa filmlar va xavfsiz murojaat platformalari o‘quvchilarda empatiya, mas’uliyat va nizolarni tinch hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Biroq bu salohiyat raqamli kontent aniq tarbiyaviy yondashuv asosida yaratilgandagina ro‘yobga chiqadi.

O‘zbekiston Respublikasida bola huquqlarini himoya qilish va xavfsiz ta’lim muhitini yaratish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. BMTning Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi [1] bolani har qanday jismoniy va ruhiy zo‘ravonlikdan himoya qilishni, maktab intizomini esa uning inson qadr-qimmatiga mos usullarda ta’minlashni talab etadi. «Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida»gi [2] va «Ta’lim to‘g‘risida»gi [3] qonunlar ham ta’lim muassasalarida bolaning shaxsiy daxlsizligi va xavfsizligini kafolatlaydi, «Raqamli O‘zbekiston — 2030» strategiyasi [20] esa ta’lim jarayonini raqamlashtirishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi.

Shunga qaramay, maktab amaliyotida tengdoshlar o‘rtasidagi zo‘ravonlikka ko‘pincha jazo — tanbeh, ota-onani chaqirish, intizomiy hay’atda ko‘rib chiqish — orqali javob beriladi, raqamli vositalar esa asosan nazorat va taqiqlash maqsadida qo‘llaniladi. Bunday choralar qoidabuzarlikni vaqtincha to‘xtatishi mumkin, lekin buzilgan munosabatlarni tiklamaydi va o‘quvchiga o‘z xatti-harakatining oqibatini chuqur anglash imkonini bermaydi. Bu holat maktab ijtimoiy-pedagogik muhitini va unda qo‘llaniladigan raqamli kontentlarni restorativ tamoyillar asosida qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Tadqiqot maqsadi — restorativ yondashuv asosida tengdoshlar o‘rtasidagi zo‘ravonlik profilaktikasiga yo‘naltirilgan raqamli kontentlarni yaratish va ularni maktab ijtimoiy-pedagogik muhitiga joriy etishning nazariy-metodologik asoslarini aniqlash.

Bulling hodisasining mohiyati. Bulling tushunchasini ilmiy muomalaga kiritgan D. Olveus uni bir yoki bir necha o‘quvchining boshqa o‘quvchiga nisbatan muntazam, qasddan va kuchlar nomutanosibligi sharoitida salbiy harakatlar qilishi sifatida ta’riflaydi [5]. Bu ta’rifdagi uch belgi — takrorlanuvchanlik, qasddanlik va kuch nomutanosibligi — bullingni tengdoshlar o‘rtasidagi oddiy nizodan farqlaydi. K. Salmivalli va hammualliflar bullingni guruh jarayoni sifatida tadqiq etib, unda

faqat tajovuzkor va jabrlanuvchi emas, balki yordamchilar, qo‘llab-quvvatlovchilar, himoyachilar va befarq kuzatuvchilar ham ishtirok etishini ko‘rsatgan [6]. S. Hinduja va J. Patchin kiberbullingning o‘ziga xos xususiyatlarini — anonimlik, uzluksizlik, keng auditoriya va kontentning uzoq saqlanishini — tahlil qilib, uning profilaktikasi maktab, oila va raqamli platformalar hamkorligini talab qilishini asoslagan [16].

Restorativ adolat nazariyasi. X. Zer restorativ adolatni huquqbuzarlikka qoidaning buzilishi sifatida emas, balki odamlarga va munosabatlarga yetkazilgan zarar sifatida qarash orqali ta’riflaydi [7]. Bu yondashuvda markaziy savollar «Qaysi qoida buzildi va kim aybdor?» emas, balki «Kimga zarar yetdi, ularning ehtiyojlari qanday va zararni tiklash kimning burchi?» degan savollardir. J. Breytveyt stigmatizatsiyalovchi uyaltirish va qayta integratsiyalovchi uyaltirishni farqlab, ikkinchisi — harakatni qoralash, lekin shaxsni jamoadan chetlatmaslik — qoidabuzarlikni kamaytirishda samaraliroq ekanini ko‘rsatgan [8].

Restorativ amaliyotlarning maktabga tatbiqi. T. Vaxtel va P. MakKold «ijtimoiy intizom oynasi» modelida kattalarning bolaga munosabatini nazorat va qo‘llab-quvvatlash darajasiga ko‘ra to‘rt turga ajratadi: jazolovchi, ruxsat beruvchi, befarq va restorativ; restorativ uslubda yuqori talabchanlik yuqori qo‘llab-quvvatlash bilan uyg‘unlashadi [9]. B. Xopkins [10] va B. Morrison [12] restorativ yondashuvni butun maktab madaniyatini o‘zgartiruvchi tizim sifatida joriy etish modelini ishlab chiqqan, K. Pranis esa restorativ doira jarayonining nazariy asoslari va metodikasini tavsiflagan [13].

Profilaktika dasturlarining samaradorligi va raqamli vositalar. X. Gaffni, M. Ttofi va D. Farringtonning meta-tahlili maktabga asoslangan bulling profilaktikasi dasturlari tajovuz va jabrlanish holatlarini o‘rtacha sezilarli darajada kamaytirishini, eng yaxshi natijani esa butun maktab jamoasini qamrab olgan kompleks dasturlar berishini ko‘rsatgan [14]. Finlyandiyada ishlab chiqilgan KiVa dasturi bu borada alohida e’tiborga loyiq: unda sinf mashg‘ulotlari kompyuter o‘yini va virtual o‘quv muhiti bilan to‘ldirilgan bo‘lib, o‘quvchilar raqamli vaziyatlarda kuzatuvchi sifatida jabrlanuvchini qo‘llab-quvvatlash ko‘nikmalarini mashq qiladi. A. Kyarnya va hammualliflar keng ko‘lamli tajriba asosida dasturning bulling holatlarini kamaytirishdagi samaradorligini tasdiqlagan [17].

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, xorijiy tadqiqotlarda restorativ amaliyotlarning nazariy asoslari ham, bulling profilaktikasida raqamli vositalardan foydalanish tajribasi ham mavjud, biroq bu ikki yo‘nalish ko‘pincha alohida rivojlanmoqda. Restorativ tamoyillarga asoslangan raqamli tarbiyaviy kontent yaratish va uni o‘zbek maktabining ijtimoiy-madaniy sharoitiga — mahalla instituti, oilaviy tarbiya an’analari va milliy qadriyatlarga — moslashtirish masalasi hali yetarli o‘rganilmagan. Shu bilan birga, restorativ yondashuvning asosiy g‘oyalari — kechirim, yarashuv, mehr-oqibat va jamoaviy mas’uliyat — o‘zbek xalqining

ma’naviy merosiga yaqin bo‘lib, ularni tarbiya amaliyotiga joriy etish uchun qulay madaniy zamin yaratadi.

Soha bo‘yicha izlanishlar, bir necha o‘zaro bog‘liq yondashuvlarga tayanadi.

Restorativ yondashuv tadqiqotning yetakchi metodologik asosi bo‘lib, qoidabuzarlikka munosabatda diqqatni jazodan zararni tiklashga, aybdorni izlashdan mas’uliyatni anglashga, tomonlarni ajratishdan munosabatlarni qayta tiklashga ko‘chiradi. Raqamli kontentga nisbatan bu yondashuv shuni anglatadiki, kontent zo‘ravonlikni faqat qoralash yoki qo‘rqitish bilan cheklanmasligi, balki zarar, uning oqibatlari va uni tiklash yo‘llari haqida fikrlashga undashi kerak.

Ijtimoiy-ekologik yondashuv U. Bronfenbrenner nazariyasiga [4] tayanib, o‘quvchi xulq-atvorini oila, sinf, maktab, mahalla va raqamli muhit tizimlarining o‘zaro ta’siri natijasi sifatida tahlil qiladi. Zo‘ravonlikning sababi faqat alohida bola shaxsida emas, u o‘sayotgan muhitning xususiyatlarida ham yotadi; demak, profilaktika ham muhitni, shu jumladan, raqamli muhitni o‘zgartirishga yo‘naltirilishi kerak.

Butun maktab yondashuvi restorativ amaliyotlar va raqamli kontentlarni alohida tadbir sifatida emas, maktab rahbariyati, pedagoglar, o‘quvchilar va ota-onalarni birlashtiruvchi yagona tizimning qismi sifatida ko‘radi.

Integrativ yondashuv raqamli kontent yaratishda pedagogik, psixologik va axborot-texnologik talablarni uyg‘unlashtirishni taqozo etadi. Bu talablarning birortasi e’tibordan chetda qolsa, kontent yo tarbiyaviy jihatdan samarasiz, yo psixologik jihatdan xavfli, yo texnik jihatdan foydalanishga noqulay bo‘lib qoladi.

Xalqaro tajriba tahlili raqamli profilaktika kontentlari uchun bir necha umumiy tamoyilni ajratish imkonini beradi. YUNESKO hisoboti [11] samarali profilaktika butun maktab yondashuvi, o‘quvchilar ishtiroki va kiberbullingni ham qamrab oluvchi siyosatga tayanishini ta’kidlaydi. KiVa dasturi tajribasi [17] raqamli vositalar sinfdagi jonli mashg‘ulotni almashtirmasligi, balki uni davom ettirishi va mustahkamlashi kerakligini ko‘rsatadi. Yevropa Ittifoqining DigComp 2.2 ramkasi [19] raqamli kompetensiya tarkibida onlayn muloqot odobi, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va raqamli farovonlikni alohida soha sifatida belgilaydi. S. Livingston va hammualliflarning tadqiqoti [18] esa onlayn xavflarni to‘liq bartaraf etib bo‘lmasligini, shuning uchun bolalarda ularni yengish ko‘nikmasini shakllantirish muhimligini ko‘rsatadi. Biroq bu manbalarning hech biri restorativ tamoyillarni raqamli kontentga ko‘chirish metodikasini bermaydi va milliy tarbiya mazmunini nazarda tutmaydi — bu vazifa milliy pedagogika zimmasiga tushadi.

Restorativ tamoyillarni raqamli kontentga ko‘chirish metodologiyasi. Restorativ yondashuvga asoslangan raqamli kontent uch komponentning uyg‘unligida yaratilishi lozim.

Pedagogik komponent kontent mazmunini restorativ savollar mantiqiga bo‘ysundiradi: nima sodir bo‘ldi, bu kimga va qanday ta’sir qildi, ishtirokchilar

nimani his qildi, vaziyatni to‘g‘rilash uchun nima qilish kerak. Kontent zo‘ravonlik holatini tasvirlash bilan tugamasligi, balki zararni tiklash va munosabatlarni qayta qurish yo‘lini ko‘rsatishi kerak. Salmivallining guruh rollari haqidagi xulosalariga [6] tayanib, kontentda kuzatuvchi roliga alohida e’tibor qaratish lozim, chunki kuzatuvchining pozitsiyasi o‘zgarganda bulling o‘z «tomoshabinini» yo‘qotadi. Mazmun milliy qadriyatlar — kechirim so‘rash va kechira olish, katta-kichikka hurmat, mehr-oqibat, jamoaviy mas’uliyat — bilan bog‘lanadi.

Psixologik komponent kontentning empatiya va boshqa odam nuqtayi nazarini tushunish qobiliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilishini talab qiladi. Bunda o‘quvchi bir vaziyatni jabrlanuvchi, zarar yetkazgan o‘quvchi va kuzatuvchi ko‘zi bilan ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘lishi samarali hisoblanadi. Shu bilan birga, psixologik xavfsizlik talablariga qat’iy rioya etiladi: zo‘ravonlik tafsilotlari bilan haddan tashqari tasvirlanmaydi, tajovuzkor «kuchli» yoki «qiziqarli» qahramon sifatida ko‘rsatilmaydi, real o‘quvchilar va real holatlar kontentda aks ettirilmaydi. Kontent o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga ko‘ra tabaqalashtiriladi: kichik yoshdagilar uchun syujetli va obrazli, o‘smirlar uchun esa muammoli, munozarali va ular hayotiga yaqin vaziyatlarga asoslangan bo‘ladi.

Axborot-texnologik komponent kontentning interaktivligi va xavfsizligini ta’minlaydi. Restorativ maqsadlar uchun eng samarali shakllar quyidagilar hisoblanadi: o‘quvchi har bir bosqichda qaror qabul qiladigan va uning oqibatini ko‘radigan tarmoqlangan interaktiv ssenariylar; sinf doirasida muhokama uchun mo‘ljallangan qisqa filmlar; o‘quvchilarning o‘zi yaratadigan raqamli hikoyalar va ijtimoiy roliklar; zo‘ravonlik haqida xavfsiz va maxfiy xabar berish imkonini beruvchi platformalar. Barcha holatlarda kontent reklamasiz bo‘lishi, o‘quvchilarning shaxsiy ma’lumotlarini himoya qilishi va foydalanuvchini nomaqbul resurslarga yo‘naltirmasligi shart.

Raqamli kontentlarni ijtimoiy-pedagogik muhitga integratsiya qilish mexanizmi. Maktabning ijtimoiy-pedagogik muhiti me’yoriy-qadriyatli, munosabatlar, tashkiliy-boshqaruv, makon va raqamli qismlardan iborat yaxlit tizim sifatida qaraladi. Raqamli kontent bu tizimning har bir qismiga ta’sir qiladi va uning integratsiyasi restorativ profilaktikaning uch darajasiga muvofiq tashkil etiladi.

Universal darajada raqamli kontent butun maktab jamoasi uchun ijobiy munosabatlar muhitini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu darajada qisqa film yoki interaktiv ssenariy restorativ doiraning boshlanish nuqtasi sifatida qo‘llaniladi: o‘quvchilar kontentni ko‘rgach, doira shaklida o‘tirib, navbat bilan o‘z fikrini bildiradi, qahramonlar o‘rnida o‘zlari nima qilishlarini muhokama qiladi [13]. Sinf xulq qoidalarini, shu jumladan, onlayn muloqot qoidalarini o‘quvchilar bilan birgalikda ishlab chiqish ham shu darajaga kiradi. Muhim tamoyil shundaki, raqamli kontent jonli muloqotni almashtirmaydi, balki unga turtki beradi.

Selektiv darajada raqamli kontent zo‘ravonlik xavfi yuqori bo‘lgan o‘quvchilar va guruhlar bilan ishlashda qo‘llaniladi. Bular jamoadan chetlashgan, sinfga yangi kelgan yoki ilgari tajovuzkor xulq namoyon qilgan o‘quvchilar bo‘lishi mumkin. Maktab psixologi kichik guruh mashg‘ulotlarida empatiya va hissiyotlarni boshqarishga oid interaktiv mashqlardan foydalanadi, o‘quvchilar esa o‘z tajribasi asosida raqamli hikoyalar yaratib, o‘zini anglash va ifoda etish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Indikativ darajada, ya’ni zo‘ravonlik holati yuz bergandan keyin, asosiy vosita yuzma-yuz restorativ suhbat, maktab mediatsiyasi yoki restorativ konferensiya bo‘lib qoladi. Raqamli vositalar bu yerda yordamchi rol o‘ynaydi: xavfsiz murojaat platformasi holatni o‘z vaqtida aniqlashga, tayyorgarlik materiallari esa ishtirokchilarni restorativ uchrashuvga tayyorlashga xizmat qiladi. Restorativ uchrashuv faqat jabrlanuvchining ixtiyoriy roziligi bilan o‘tkaziladi; agar uning xavfsizligiga tahdid saqlanib qolsa yoki kuchlar nomutanosibligi juda katta bo‘lsa, avval himoya choralari ko‘riladi.

Integratsiya jarayonida har bir subyektning roli aniq belgilanadi. Maktab rahbariyati restorativ siyosatni qabul qiladi va tasdiqlangan raqamli resurslar bazasini shakllantiradi. Pedagoglar kontentni mashg‘ulotlarga kiritadi va doiralarni olib boradi. Maktab psixologi va ijtimoiy pedagog kontentning psixologik xavfsizligini nazorat qiladi va murakkab holatlarda moderator vazifasini bajaradi. Tayyorlangan tengdosh mediatorlar va faol o‘quvchilar ijtimoiy roliklar yaratishda ishtirok etadi. Ota-onalar uyda farzandi bilan kontentni muhokama qilishga jalb etiladi, mahalla esa o‘zbek jamiyatidagi kelishtirish va yarashtirish an’anasining tashuvchisi sifatida maktab va oila o‘rtasida ko‘prik bo‘ladi. Mamlakatimizda «Mediatsiya to‘g‘risida»gi Qonunning [15] qabul qilingani nizolarni kelishuv yo‘li bilan hal etish madaniyati shakllanayotganini ko‘rsatadi.

Axborot xavfsizligi va mediamadaniyatni ta’minlash. Kiberbulling profilaktikasi faqat texnik cheklovlar bilan ta’minlanmaydi. Hinduja va Patchin ta’kidlaganidek [16], ijtimoiy tarmoqlarni taqiqlash o‘quvchini raqamli muhitdan ajratolmaydi, aksincha, muammoni kattalar ko‘zidan yashiradi. Shu sababli axborot xavfsizligi ikki darajada ta’minlanishi lozim. Himoya darajasida maktab foydalanadigan raqamli platformalar va kontentlar xavfsizlik talablariga javob berishi, murojaat tizimi esa xabar beruvchining maxfiyligini kafolatlashi kerak. Mediamadaniyat darajasida o‘quvchilarda onlayn muloqot odobi, shaxsiy ma’lumotni himoya qilish, tazyiq dalillarini saqlash va kattalarga murojaat qilish ko‘nikmalari shakllantiriladi. Restorativ yondashuv kiberbullingga ham tatbiq etiladi: onlayn zarar yetkazgan o‘quvchidan nomaqbul kontentni o‘chirish, jabrlanuvchidan kechirim so‘rash va yetkazilgan zararni amalda tiklash talab etiladi. Bu jarayon o‘quvchiga raqamli muhitdagi har bir harakat real insonga ta’sir qilishini anglatadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni xulosa qilib aytishimiz mumkinki, birinchidan, tengdoshlar o‘rtasidagi zo‘ravonlik bugungi kunda maktab hududi bilan cheklanmay, raqamli muhitga ham ko‘chgan. Shu sababli uning profilaktikasi maktab ijtimoiy-pedagogik muhitini, shu jumladan, uning raqamli qismini tizimli o‘zgartirishni talab qiladi. Ikkinchidan, restorativ yondashuv zararni tiklash, mas’uliyatni anglash va munosabatlarni qayta qurish orqali jazoga asoslangan choralarga qaraganda barqarorroq natija beradi. Uning asosiy g‘oyalari — kechirim, yarashuv, mehr-oqibat va jamoaviy mas’uliyat — milliy qadriyatlarimizga yaqin bo‘lib, uni o‘zbek maktabiga joriy etish uchun qulay zamin yaratadi. Uchinchidan, raqamli kontent restorativ profilaktikaning samarali vositasiga aylanishi uchun uning mazmuni restorativ savollar mantiqiga bo‘ysundirilishi, psixologik xavfsizlik talablariga javob berishi va jonli muloqotni almashtirmasdan, unga turtki berishi lozim.

Shuningdek, taklif etilgan uch komponentli metodologiya, profilaktikaning uch darajasiga muvofiq integratsiya mexanizmi, muhit, shaxs va raqamli xulq darajasidagi indikatorlar hamda ikki darajali xavfsizlik tizimi maktablarda restorativ muhitni shakllantirishning nazariy asosini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya. BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1989-yil 20-noyabrda qabul qilingan.
2. O‘zbekiston Respublikasining «Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida»gi Qonuni. 2008-yil 7-yanvar, O‘RQ-139-son.
3. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. 2020-yil 23-sentyabr, O‘RQ-637-son.
4. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.
5. Olweus D. Bullying at School: What We Know and What We Can Do. — Oxford: Blackwell, 1993.
6. Salmivalli C., Lagerspetz K., Björkqvist K., Österman K., Kaukiainen A. Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group // Aggressive Behavior. — 1996. — Vol. 22, No. 1. — P. 1–15.
7. Zehr H. The Little Book of Restorative Justice. — Intercourse, PA: Good Books, 2002.
8. Braithwaite J. Crime, Shame and Reintegration. — Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
9. Wachtel T., McCold P. Restorative justice in everyday life // Strang H., Braithwaite J. (eds.). Restorative Justice and Civil Society. — Cambridge: Cambridge University Press, 2001. — P. 114–129.
10. Hopkins B. Just Schools: A Whole School Approach to Restorative Justice. — London: Jessica Kingsley Publishers, 2004.
11. UNESCO. Behind the Numbers: Ending School Violence and Bullying. — Paris: UNESCO, 2019.
12. Morrison B. Restoring Safe School Communities: A Whole School Response to Bullying, Violence and Alienation. — Sydney: Federation Press, 2007.
13. Pranis K. The Little Book of Circle Processes: A New/Old Approach to Peacemaking. — Intercourse, PA: Good Books, 2005.

14. Gaffney H., Ttofi M.M., Farrington D.P. Effectiveness of school-based programs to reduce bullying perpetration and victimization: An updated systematic review and meta-analysis // Campbell Systematic Reviews. — 2021. — Vol. 17, No. 2. — e1143.
15. O‘zbekiston Respublikasining «Mediatsiya to‘g‘risida»gi Qonuni. 2018-yil 3-iyul, O‘RQ-482-son.
16. Hinduja S., Patchin J.W. Bullying Beyond the Schoolyard: Preventing and Responding to Cyberbullying. — Thousand Oaks, CA: Corwin Press, 2009.
17. Kärnä A., Voeten M., Little T.D., Poskiparta E., Kaljonen A., Salmivalli C. A large-scale evaluation of the KiVa antibullying program: Grades 4–6 // Child Development. — 2011. — Vol. 82, No. 1. — P. 311–330.
18. Livingstone S., Haddon L., Görzig A., Ólafsson K. Risks and Safety on the Internet: The Perspective of European Children. — London: EU Kids Online, 2011.
19. Vuorikari R., Kluzer S., Punie Y. DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens. — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022.
20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi PF-6079-son «“Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni.